

TEVBENİN İTİZALİ YORUMU

Salih Sabri YAVUZ*

Özet

Bu makalede Mutezili âlim Kadı Abdulcebbar'ın tevbeye yaklaşımı üzerinde durulmuş, tevbenin şartları, günahlara etkisi ve gerekliliği değerlendirilmiş ve Mutezilenin uluhiyet anlayışıyla ilişkisi bağlamında bir sonuca varılmaya çalışılmıştır. Mutezileye göre tevbenin kabul edilmesi Allah için zorunlu kabul edilmiş ve büyük günahlardan tevbe etmeyenler cehennemlik sayılmıştır. Tevbe tüm İslamî anlayışlarda gerekli görülmüş, ancak Mutezile kendi esasları bağlamında konuyu değerlendirmiştir. Makalede bu hususlar açıklanmaya çalışılmıştır

Anahtar Kelimeler: Mutezile, Kadı Abdulcebbar, tevbe, itizal, günah, özür.

Abstract

In this paper it is focused on the repentance understanding of Qadi Abduljebbar, who is a Mu'tazilite scholar, and evaluated the conditions of repentance, its effect on sins and its necessity. Moving from this kind of explanations, it is tried to reach a conclusion in the framework of its relationship with the concept of divinity in Mu'tazilite. According to Mu'taziliyyah, it is accepted as a necessity for Allah to accept the repentance, and those who didn't feel remorse for their cardinal sin was evaluated as the people of hell or damned ones. Repentance was seen as necessary in all Islamic sects but Mu'tazilite especially emphasized on. In this context, in a broader sense, it is tried to explain the repentance matter.

Key Words: Mu'tazilite, Kadı Abdulcebbar, repent, itizal, sin, excuse.

Tevbe, başlangıcından itibaren insanların günahlarından arınmasının en önemli aracı olagelmıştır. Günahın olduğu her an tevbe de söz konusu olmuştur. Bu itibarla hemen her dinde ve inanç sisteminde var olan ortak bir paydadır. İslam inanç sisteminde de tevbenin günah ile ilişkisi önemli bir yere sahiptir. İtikadi tartışma-

* Doç. Dr., Rize Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Kelam Anabilim Dalı, ssyavuz@hotmail.com

ların ortaya çıkışından itibaren bir problem olarak ele alınıp irdelenmiş ve inancın niteliği noktasında bir unsur olarak gözetilmiştir. Tabiidir ki tevbe söz konusu olduğunda akla ilk gelen husus günah konusudur. Özellikle büyük günah işleyen kimsenin durumu değerlendirilirken tevbenin günahlara etkisi ve kişinin bu günahlardan kurtulması için yeterli olup olmadığı tartışılmıştır. Büyük günah İslam inançları noktasında ilk olarak tartışılan konuların başında gelmektedir. Problem şu bağlamda tevbeyle ilişkilendirilmiştir: Büyük günah kişinin imanına zarar verir mi? Veya “Büyük günah işleyen bir müminin inanç açısından durumu nedir, böyle bir kimse hâlâ mümin sayılabilir mi?” Eğer öyle ise tevbenin günahları giderme noktasındaki konumu nedir? Bu soru karşında Mutezile, Hariciler, Eş’ariyye ve Mürcie gibi mezhepler farklı yaklaşımlar sergilemişlerdir.

Bilindiği gibi mezhepler daha ziyade iç kavgalara yoğunlaştığı bir dönemde tartışılan konuların etrafında ortaya atılan görüşlerden doğduğu bilinmektedir. Mürcie¹ de bu dönemde, yani h. I. asrın ikinci yarısında yoğun olarak tartışılan büyük günah konusundaki görüşüyle temayüz etmiştir.² Mürcie “nasıl küfürle beraber itaat fayda vermezse, imanla birlikte günah da zarar vermez” görüşüne sahiptir. Bunlar, genel olarak büyük günah işleyenin durumunu ahirete havale (irca) etmişlerdir.³

Mezhepler Tarihi kaynaklarının verdiği bilgilere göre Hariciler böyle durumda olan birinin kâfir sayılacağını, Mutezile ise bu kişinin ne mümin ne de kâfir sayılabileceğini, tevbe etmeden ölürse ebedi olarak cehennemlik olduğunu, fakat derece itibarıyla kâfir

¹ Mürcie *irca* kelimesinden türemiştir. İrca ise iki anlamda kullanılmaktadır: Birincisi ertelemek, geciktirmek, mühlet vermek, ikincisi ümit vermek. Ünlü kelimci ve mezhepler tarihi yazarı Şehristani Mürcie adının ilk anlamda bu kişilere verilmesinin isabetli olduğunu ifade etmektedir. Çünkü onlar ameli inanç ve düşünceden ayırıp uzaklaştırıyorlardı. İkinci anlamda alındığında ise “küfürle beraber itaatın fayda vermemesi gibi, imanla birlikte günah da zarar vermez” demek olur. İrca, büyük günah işleyen kimsenin durumunu ahirete erteleyip dünyada iken ehl-i cennet olması hükmünü vermeme anlamında alınırsa Mürcie ve Vaidiyye farklı fırka kabul edilirler. Eğer irca Hz. Ali’yi halifelik noktasında ve dolayısıyla fazilet sıralamasında 1. sıradan 4. sıraya bırakmak anlamında olursa, bu takdirde Mürcie ve Şia iki farklı fırka olur. Mürcie genelde dört grup olarak mütalaa edilmiştir: Harici mürcie, kaderi mürcie, cebri mürcie ve halis mürcie. Bkz. Şehristanî, Muhammed b. Abdülkerim, *el-Milel ve’n-nihal*, thk. Ahmed Fehmi Muhammed, Beyrut 1992, I, 137; el-İcî, Adududdin Abdurrahman b. Ahmed, *el-Mevakıf fi ilmi’l-kelem*, Beyrut ts., s. 427.

² Muhammed Ebu Zehre, *İslam’da Siyasi, İtikadi ve Fıkhi Mezhepler Tarihi*, trc. Sibğatullah Kaya, İstanbul 1993, s. 129.

³ Şehristanî, *el-Milel ve’n-nihal*, I, 137.

den daha üst bir konumda bulunacağını söylemiştir. İlk dönem zühd hareketinin temsilcilerinden ve kader konusunda ılımlı bir kanaate sahip olan Hasan-i Basri ise böyle birinin münafık olduğunu söylemiştir.⁴

Tevbenin Tanımı

Arapça “تاب” (tabe) fiilinden türeyen tevbe kelimesi “Allah’a dönüş ve O’na yönelme anlamına gelmektedir. Tevbenin, Allah’a ve insana dönük iki yönü vardır. İnsan için kullanıldığında günden dönme, vazgeçmeyi ifade ederken, Allah için kullanıldığında tevbeyi kabul etmesi, onu uygun bulması anlamını ifade eder.⁵ Ünlü dilbilimci İbn Manzur tevbeyi, günden dönüş diye tanımlar ve Hz. Peygamber’in bir hadisine atıfta bulunarak tevbenin aslında pişmanlık olduğunu ifade eder.⁶ Bu açıklamalar dikkate alındığında tevbe Allah’ın emirlerine karşı gelmeyi ifade eden günden O’nun emirlerine saygı gösterip yerine getirmeyi ifade eden itaate dönmektir. Yani kişinin pişmanlık duymak suretiyle Allah’a yönelmesi tevbe etmektir. Bir kimsenin taat ve mubah olan bir şeyden pişmanlık duyması tevbe olarak isimlendirilmez.⁷

db | 9

Eş’arî kelamcısı Fahreddin er-Razi (ö. 606/1229) tevbe lafzının, hem Allah için hem de kul için kullanıldığı hususuna dikkat çeker. Tevbe, kul ile irtibatlı olarak kullanıldığında “kulun Rabbine dönüşünü” ifade eder. Çünkü günah işleyen herkes, bir anlamda Rabbinden kaçıp uzaklaşan kimse durumundadır. Tevbe ettiğinde ise, bu kaçışından Rabbine dönmüş olur. Bu sebeple “Rabbine tevbe etti, döndü” ifadesi kullanılır. Râzî günah işleyen kişi bu durumyla Allah’ın kendisinden yüz çevirmesine benzediğini ifade eder. Yüce Allah “tevbe” ile nitelendiğinde ise bu, “Allah’ın, kuluna rahmeti ve lutfu ile dönmesini” ifade eder. Bu sebeple, “tevbe” fiili ile kullanılan harfi cerde bir farklılık olmuş, kul için kullanıldığında “Rabbine tevbe etti, döndü”, Allah için kullanıldığında da “Allah kulunun tevbesini kabul etti.” denilir. Bu şuna benzer: Bir adam, başkanının hizmetinden ayrılırsa, başkası da ona yaptığı ihsanlara son verir. Sonra o adam, onun hizmetine tekrar döndüğü zaman “falanca

⁴ Es’arî , Makalât, Wiesbaden 1963, s.155.

⁵ Fîruzabâdî, *el-Kâmusu’l-Muhît*, Beyrut 1991, I, 161; Halil b. Ahmed, *Kitabu’l-ayn*, VIII, 138;

⁶ İbn Manzur, *Lisânu’l-Arab*, Beyrut 1990, I, 233.

⁷ et-Tehanevî, Muhammed Ali b. Ali, *Keşşâfu Istilahati’l-Fünun*, “Tevbe mad.”, Kalküta 1862, tıpkı basım, Kahraman Yayınları, İstanbul 1984, I, 524.

reisinin hizmetine tekrar döndü, reisi de ona tekrar ihsan ve lutufta bulundu” denilir.⁸

Genel olarak, “bütün yönleriyle günahı terk” şeklinde tanımlanan tevbenin, tam olarak gerçekleşebilmesi için bazı şartlar ileri sürülmüştür. Bunlar, işlenen günahı kötü olduğu için terk etmek, günahı ortaya çıkan sonuçlardan pişman olmak, günaha dönmemeye azmetmek ve mkân ölçüsünde işlenen günahı iyi bir işle telafi etmektir.⁹

Kadı Abdulcebbar’a Göre Tevbe

Mutezile, bütün itikadi problemlere genel anlamda sahip oldukları ve inandıkları temel ilkeler (usul-i hamse) açısından yaklaşmışlardır. Benimsemiş oldukları bu ilkeler aynı zamanda onların hem ulûhiyet hem de insan tasavvurunu şekillendirmiştir. Genelde tüm konularda özelde ise İslam inançları noktasında ortaya çıkan her konu ya da problem, yapılan tüm değerlendirme ve tartışmalar, bu ilkelerden bilye ya doğrudan veya dolaylı olarak ilişkilendirilmiştir. Bunun böyle olması da tabiidir.

10 | db

Mutezile, insanın sorumlu bir varlık olduğu fikrini temellendirmek ve ona bu konuda bir alan açmak için “adalet” ilkesinden hareket etmiş, bu ilkenin tabii bir sonucu olarak “Allah’ın iradesini” sınırlayacak bir sonuca varmıştır. Bir anlamda ilahi iradenin alanını daraltmış, insanın özgürlüğüne pahasına ilahi özgürlüğe kısıtlama getirmiştir. Bunu yaparken de Allah’ın fiillerindeki ahlakiliğe vurgu yapmıştır. Eş’arî anlayışın ilahi iradeyi keyfiliğe varacak şekilde genişletmesine karşın, onlar Allah’ın adaletine vurgu yaparak bir anlamda ahlaki bir temel oluşturmaya çalışmışlardır. İnsanın işlenmiş olduğu günahlar karşısında tevbe etmesini bu ilkeyle ilişkilendirmişlerdir.

Öte yandan “el-menziletu beyne’l-menziletayn” ilkesi gereği büyük günah işleyen kimseyi imandan çıkmış, ancak kâfir olarak nitelendirmemiştir. Böyle birini, tevbe etmeden öldüğü takdirde, ebedi cehennemlik olarak görmüşlerdir. Büyük günah işleyen kimse kâfir olmasa da bu günahı dolayısıyla cehennemlik olmuştur. Bundan yegâne kurtuluş yolu tevbedir.

⁸ Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu’l-Gayb*, Beyrut 2000, III, 12.

⁹ Ragıb el-İsfahânî, *Müfredatu elfazı’l-Kur’an*, s. 129.

Bir diğer açıdan bakıldığında tevbe, mutezile'nin adalet ilkesinin bir yansıması olan "aslah" ilkesiyle ilişkilidir. Buna göre "insanın lehine olanı yaratmak Allah'a vaciptir." Tevbe etmek de insanın lehinde olan bir durumdur. Bu itibarla insanın günahından pişman olarak tevbe etmesi kendisine gerekli olduğu gibi Allah'ın bu tevbeleri kabul etmesi O'na vaciptir. Aynı şekilde Allah her türlü kötülüklerden münezzeh olduğu için O'na kötü fiiller isnad etmemek için iyi olan tevbeyi kabul etmesi vaciptir. Ünlü Mutezili bilgin Kâdı Abdulcebbar da bu ilke ve esaslar muvacehesinde tevbeye yaklaşmıştır.

Kadı Abdulcebbar'a göre tevbe, kişinin işlediği bir günah sebebiyle hak ettiği cezayı, kötülenmeyi ve kınanmayı ortadan kaldırmaya yarayan bir isimdir.¹⁰ Burada müellifin yaptığı tanıma dikkat edildiğinde tevbenin günah-ceza bağlamına oturtulduğu görülmektedir. Hak edilen kınanmayı ortadan kaldırma noktasında tevbenin itizarla (özür dileme) benzeştiği ve ayrıldığı noktaları ele alan Kadı Abdulcebbar konuyu bu iki kavram çerçevesinde incelemektedir.

Tevbe-İtizar (Özür) İlişkisi

db | 11

Tevbe ve itizar günah ceza ilişkisinde Kâdı Abdulcebbar'ın kullanmış olduğu anahtar kavramlardır. Ona göre itizar, özrümüzü kabul etmesini istediğimiz kimseye karşı işlenen bir kötülük sebebiyle hak edilen kınamayı ortadan kaldırmayı ifade eden bir terimdir. Bu açıdan bakıldığında tevbe de itizar da aynı kategori içinde yer alırlar ve gördükleri işlev bakımından aynıdırlar; fakat isimleri farklıdır. Bu sebeple hak edilen kötülüğü ya da zemmi ortadan kaldırma konusunda tevbe ve itizarın hükümleri neredeyse değişmez.¹¹ Yani ikisi de bir kabahatin ortaya çıkarmış olduğu olumsuz sonuçları ortadan kaldırmaya yöneliktir. O zaman bu iki terim arasında bir kategori farkının bulunmadığını, sadece bir derece farkının bulunduğunu söylemek doğru olur.

Kâdı Abdulcebbar itizar kavramının iki anlamı içerdiğini belirtir. Birincisi, insanın işlemiş olduğu herhangi bir kabahat dolayısıyla hak etmiş olduğu ceza ya da zararı ortadan kaldırmak, ikincisi de bir başkasından gelecek zararı defetmektir.¹²

¹⁰ Kadı Abdulcebbar, *el-Muğni*, XIV, 311.

¹¹ Kadı Abdulcebbar, *el-Muğni*, XIV, 311.

¹² Kadı Abdulcebbar, *el-Muğni*, XIV, 317.

Kadı Abdulcebbar'a göre özellikle ahirete yönelik bir cezayı gerektiren bir fiil dolayısıyla gerçekleşen zem, asla itizarla ortadan kalkmaz. Çünkü kişinin bu cezayı çekmesi Allah'ın adaleti açısından vaciptir; zira bu tür bir fiile verilecek ceza Allah'ın bir vaididir.¹³ Bu cezaya denk olan karşılık (zem) ancak tevbe ile ortadan kalkar.¹⁴ O'na göre, bu cezayı ortadan kaldırmak için mutlaka tevbe gerekir. Aksi takdirde insanın günahın yükünden kurtulması mümkün olmaz.¹⁵

Küçük günahtan tevbe gerekmeceği şeklindeki genel Mutezile anlayışını vurgulayan Kadı Abdulcebbar, bu hususun akıl tarafından açıkça anlaşılabilir bir şey olduğunu söyler. Durum böyle olmakla birlikte yine de küçük günahlardan dolayı Allah'a özürde bulunmak gerekir. Yani küçük günahlardan dolayı ortaya çıkacak ceza özürle telafi edilebilir. Bir insan günah işlediğinde bunun sebebiyle cezayı hak edeceği endişesinde olursa bundan da tevbe etmesi gerekir. Fakat sorumluluktan önce gerçekleşen günahtan dolayı tevbe etmek gerekmez. Çünkü bunlar cezaya dâhil edilmez.¹⁶

12 | db

Kadı Abdulcebbar'a göre itizar zemmi (kınanmayı) ortadan kaldırır, ancak bu yolla bir kimseye yapılan bir kötülüğün tazmin edilmesi gerçeğini ortadan kaldırmaz. İnsan akli özür beyanından sonra mutlaka bedel veya karşılığın talep edilmesini uygun görür. Bu yapılan işten dolayı da zemmi de hoş görmezler. Eğer işlenen suç sonucunda karşı taraf bundan bir zarar görmüş ise, mesela malı gasp edilmiş olsa da bu yüzden malı gasp eden özür dilemiş olsa verdiği zararı telafi etmekten kendisini kurtaramaz.¹⁷

Kadı Abdulcebbar'a göre tevbe ile itizar arasındaki en önemli farkın biri de tevbenin Allah'a karşı işlenmiş suçlarda geçerli iken, itizar ise sadece insanların kendi aralarında ve diğer mahlûkat ara-

¹³ Va'id kavramı, Mutezile düşüncesinde "el-va'd ve'l-va'id" prensibi çerçevesinde özel bir anlam içermektedir. Buna göre Allah va'dinden ve va'id'inden asla dönmez. Yani insan, mümin olarak ölürse sevaba, dolayısıyla cennete; imansız ya da büyük günah işlemiş olduğu halde tevbe etmeden ölürse cezaya ve ebedi olarak cehenneme müstahak olur. Allah'ın bunları bu şekilde gerçekleştirmesi Allah'a vaciptir... Mutezilenin ilgili esasları için bk. Kadı Abdulcebbar, *Şerhu usuli'l-hamse*, 149-200; *el-Muhtasar fi usuli'd-din*, Resailu'l-adl ve't-tevhid içinde, thk. Muhammed Ammara, Daru'l-hilal, 1971, I, 233.

¹⁴ Kadı Abdulcebbar, *el-Muğni*, XIV, 318.

¹⁵ Kadı Abdulcebbar, *el-Muğni*, XIV, 336.

¹⁶ Kadı Abdulcebbar, *el-Muğni*, XIV, 336-337.

¹⁷ Kadı Abdulcebbar, *el-Muğni*, XIV, 314.

sında işlenen suçlar ve kabahatler için geçerli olmasıdır.¹⁸ Yani inanın hem cinslerine, tabiata, çevreye ve diğer yaratıklara karşı işlemiş olduğu suçlar itizar ile birlikte ortadan kalkabilir.

Tevbenin Gerekliliği

Kadı Abdulcebbar, gerçekleştiği andan itibaren günahtan dolayı pişmanlık duymayı ve o günahın benzerine dönmek için azimli olmayı tevbenin şartlarından olduğunu söyler. Sonrasında ise tevbenin işlenen suç sebebiyle ortaya çıkan günahı telafi etmenin onun temel işlevi olduğunu vurgular ki, tevbe etmek işlenen günahın işlenmemiş sayılmasını sağlar. Tevbenin bu dünyadaki benzer durumu kişinin diğer insanlara karşı özür beyanıdır. Mesela, insan bir kimseye karşı suç işlediğinde, bu işlediği suçtan dolayı sahih bir özür beyanında bulunmuş olsa suç karşısında ödemesi gerekene itibar etmeksizin, yani verdiği zararı mutlaka telafi ettikten sonra hak ettiği kınanma ve zem ortadan kalkar.¹⁹

Kadı Abdulcebbar'a göre kişinin iki sebepten dolayı tevbe etmesi gerekir ve bu hususu işlenen suçun ilişkili olduğu varlık açısından değerlendirir. Bu bağlamda tevbe ya Allah ile kul arasındaki işlenen bir suç sebebiyle gerekir. Yahut iki kişi arasındaki bir işten dolayı olur. Eğer Allah ile kul arasında ise işlenen husus ya inançla ya da amelle ilgilidir. Kötülüğü sebebiyle ondan tevbe etmesi veya vacibi ihlal ettiği için kötülükte ona dönmemeye azimli olması gerekir. Bu cümleden olmak üzere bütün cehdini günahı telafi uğrunda harcadığı için yaptığı işleri yapmamış sayılır. Eğer tevbe edilecek kabahat iki insan arasında olursa pişman olması bütün gayretiyle suçunu telafi etmek için de gayret etmesi gerekir. Suçun telafisi noktasında ihtilaflar vardır. Eğer ortada ölüm gibi bir vaka varsa onun telafisi kişinin nefsinin -eğer istenirse ve ölenin velisi af etmezse -ölenin velisine teslim etmesidir. Eğer ortada gasp edilen bir mal varsa, malın aynının iade edilmesi gerekir. Eğer mal mevcut ise kendisini, mal ortada yoksa onun benzeri veya dengi olan bir şeyi mağdura iade gerekir. Kıymetini vermek mümkünse kıymeti verilir. Sahibi hayattaysa sahibine, değilse mirasçılara verilir.²⁰

¹⁸ Kadı Abdulcebbar. *el-Muhtasar fi usûli'd-dîn*, s. .234.

¹⁹ Kadı Abdulcebbar, *Şerhu usuli'l-hamse*, s. 798.

²⁰ Kadı Abdulcebbar, *Şerhu usuli'l-hamse*, s. 799.

Tevbenin Şartları

Kadı Abdulcebbar'a göre tevbe ve azim sıkı bir işbirliği içindedir. Bu bağlamda o pişmanlık ve azmin birlikte olmasının tevbenin sahih olma şartlarından olduğunu söyler. Ona göre bunlardan biri eksik olduğunda yani bir kimse günahattan pişman olur da azimli olmaz veya azimli olur da günahattan pişman olmazsa bu sahih bir tevbe olmaz. Bu ikisinin itibarı beraber olmalarına bağlıdır. Aksi halde araları açılırsa tevbe sahih olmaz.²¹

Kadı Abdulcebbar'a göre tevbenin sahih bir tevbe olmasının şartları azmin ve pişmanlığın bir arada olmasıyla mümkündür. Pişman olup azmetmez veya azmedip pişman olmazsa nasuh bir tevbe olmaz. Onların değer ve itibarı birlikte olmalarıyla ortaya çıkar. Pişmanlık, kötülüğü nedeniyle kötü bir fiilden nadim olmakla meydana gelir. Kötü fiilin bir benzerine dönmemeye de azmetmek gerekir. Kişi kötü fiilden, kötü olduğu için değil de başka bir sebep dolayısıyla pişman olursa, benzerine dönmemeye azmetse de tevbe etmiş olmaz, yani tevbesi sahih olmaz. Nasuh bir tevbe sahibi kabul edilmez. Ancak kötü olduğu için kötü fiilden nadim olması ve kötülükte misline dönmemeye azmetmesiyle tevbe hâsıl olur.²²

14 | db

Kadı Abdulcebbar, cezayı (ikab) kaldıran tevbeyi tartışırken işlediği günahattan sırf kötü olduğu için pişman olmayı şart koşar. Kötülükte benzerine dönmek konusunda da azim sahibi olmak gerektiğini belirterek, kötü olduğu için değil de bedenine herhangi bir zarar verebileceği endişesiyle tevbe etmenin sahih olmayacağını özellikle vurgular. İnsanlara karşı işlenen suçlardan dolayı tevbe değil de özür gerekeceğini ifade ederken, özür konusunda da tevbede olduğu gibi kendini temize çıkarabilmesi, suçu bertaraf edebilmek için özür dilemesi, sırf suçu sebebiyle pişmanlık duyması ve gelecekte o günahı terk etmekte de kararlı olması gereği üzerinde durur.²³

Kadı Abdulcebbar, tevbenin yalnız kötülük dolayısıyla pişman olmaktan veya sadece ileride bir benzerine dönmemekte azmetmekten ibaret olmadığını vurgulayarak, bu iki şarttan birinin diğerine eşlik etmesi gerektiğini dile getirir. Eğer bunların araları açılır ve bu iki şartından biri olmazsa tevbe sahih olmaz. İşte bütün bu

²¹ Kadı Abdulcebbar, *Şerhu usulî'l-hamse*, s. 791.

²² Kadı Abdulcebbar, *el-Muğni*, XIV, 320.

²³ Kadı Abdulcebbar, *el-Muhtasar fi usulî'd-din*, s 234.

şartlar oluştuğunda da günahından dolayı tevbe eden kişinin o günahı işlememiş gibi kendisini görmesi artık onun hakkıdır. Pişmanlığın mı yoksa azmin mi tevbede asıl olduğuna dair de özetle tevbenin geçerliliğinin her ikisinin de bir arada bulunmasında olduğunu söyler ve hem pişmanlık hem de azmin tek başına tevbenin şartı olduğunu ekler.²⁴

Kadı Abdulcebbar pişmanlık ve azmin bütünüyle tevbenin gerçekleşmesi için yeterli olup olmadığı sorusuna cevap bulmaya çalışır. Ona göre tevbenin şartlarından olan pişmanlık ve azimden pişmanlık geçmişle alakalı olduğundan en temel unsur kişinin günahından pişmanlık duymasıdır. Azim ise geçmiş ilgili değildir. Tevbe geçmişte olanla ilgili olduğundan, günah da geçmişe yönelik bir durumu ifade ettiğinden, pişmanlık duymak günaha işleyen herkesin kendi nefsinde barındırması gereken makul bir şeydir.²⁵ Yani her insan işlediği günah sebebiyle pişmanlık duyması, aklen varid olan bir durumdur.

Bu itibarla o, pişmanlık ile tevbe arasında bir ayrımın olduğunu düşünür. Tek başına pişmanlık tevbe yerine geçmez. Tevbe mutlaka özel bir fiille ilişkilendirilmesi gerekir ve bu ilişki neticesinde pişmanlığın bulunması tevbenin gerçekleşmesine vesile olur. Bu da, kötü olması sebebiyle bir fiilden pişmanlık duymakla yahut kötü olduğu kabul edildiğinde geçerli olur. Bazen tam olarak pişmanlıkla ilişkilendirilmesi mümkün olmasa da insanın kötü bir fiil olduğu zannı var olduğunda, kötü zannettiği fiilden pişman olur ve bu pişmanlık da hakikatte sabit olur. Bu durumda nasıl ki tafsilatı bilinmediği zaman tevbe sahih olursa, aynı şekilde keyfiyeti tam olarak bilinmeyip kötü olduğu vehmine kapıldığımız fiillerden tevbe etmek de sahih olur.²⁶

Kadı Abdulcebbar'a göre küçük günahı büyük günahtan peygamberler dışında kimse ayıramayacağından, her bir günahtan ayrı ayrı tevbe etmek gerekir. Bir mümin bazı büyük günahların iyi olduğuna inansa ve fakat işlemiş olduğu diğer bazı günahlarından tevbe etse, tevbede bulunduğu günahlarla ilgili yapmış olduğu tevbe sahih olur. Fakat bazı büyük günahların iyi olduğuna dair inanç dolayısıyla yaptığı boşa çıkar. Bu Haricilerin adam öldürme-

²⁴ Kadı Abdulcebbar, *el-Muğni*, XIV, 320; *Şerhu usuli'l-hamse*, 792.

²⁵ Kadı Abdulcebbar, *Şerhu usuli'l-hamse*, s. 792.

²⁶ Kadı Abdulcebbar, *el-Muğni*, XIV, 350.

nin (katlı) iyi bir eylem olduğuna inanmakla beraber, zinadan ve içki içmekten tevbe etmelerine benzer.²⁷

Mutezile ileri gelenlerinden Ebu Ali el-Cübbâi'ye (ö. 303/916) göre aynı cinsten bir şey üzerinde ısrar etmezse yapılan tevbe sahih olur. Mesela, içkiden tevbe etse, ancak zinada ısrar etse, içkiden dolayı yaptığı tevbe sahih olur. Fakat aynı cins günaha ısrar ederse tevbe sahih olmaz. Mesela şarap içmekten tevbe etse de başka bir alkollü içecek içmekten vazgeçmezse tevbesi sahih olmaz.²⁸

Mutezile'nin ileri gelenlerinden Ebu Haşim el-Cübbâi'ye göre, günahın bazısından tevbe edip bazısında ısrar etmek tevbenin geçerliliğini ortadan kaldırır. Kadı Abdulcebbar da sahih olan görüşün bu olduğunu ifade ederek onun görüşüne katılır. Zira Kadı'ya göre tevbede aslolan günahın pişman olmak, benzerine dönmeme konusunda azimli olmaktır. Bu itibarla bazısından tevbe ederken bazısından tevbe etmemek tevbenin geçerli olmasına engel teşkil eder.²⁹

Tevbenin Dünyevi ve Uhrevî Cezalarla İlişkisi

16| db

Kadı Abdulcebbar, bir kimsenin bir fiil dolayısıyla cezayı hak etmiş olması için üç şart öne sürer: Fiilin kabih (kötü) olması, yapanın yaptığı fiilin kabih olduğu konusunda bilgi sahibi olması, fiili yapanın o fiilin kabih olduğunu bilmeye imkan sahibi olması gerekir. Eğer bunlardan herhangi biri bulunmazsa fiili işleyen cezayı hak etmez. Bu sebeple o, henüz yaptıklarını idrakten yoksun olmaları sebebiyle bulûğa ermemiş çocukların işledikleri kabih fiillerden dolayı yergiyi hak etmeyeceklerini dile getirir.³⁰

Kadı Abdulcebbar'a göre ceza, tevbe ya da yapılan günahın daha büyük bir taat (sevap-iyilik) işlemekle düşer. Mutezile gaibin şahide mukayese metodunu kullanarak dünyada kötülük yapan birinin yerilmesinin pişmanlık duymasıyla düşeceği gibi ahirette de tevbe edenlerin cezasının düşeceğini savunmaktadır.³¹

Kadı Abdulcebbar tevbenin cezayı düşüreceği görüşündedir. Tevbe, görünen âlemde yani dünyada bir kimsenin özür beyan etmesine benzer. Bilindiği gibi bir suç işleyen kimse kendisine karşı suç işlenen kimseden açık yüreklilikle adamakıllı bir özür dilerse

²⁷ Kadı Abdulcebbar, *Şerhu usulî'l-hamse*, s. 794.

²⁸ Kadı Abdulcebbar, *Şerhu usulî'l-hamse*, s. 794.

²⁹ Kadı Abdulcebbar, *Şerhu usulî'l-hamse*, s. 794-795.

³⁰ Kadı Abdulcebbar, *Şerhu usulî'l-hamse*, s. 612.

³¹ Kadı Abdulcebbar, *Şerhu usulî'l-hamse*, s. 644-645.

suçu bağışlanır. İşte bu, yani özür dileme suç işlediği için hak ettiği cezanın kaldırıldığını ifade eder. Durum özürde böyle olunca tevbede de aynısı olur.³²

Kadı Abdulcebbar, cezanın kalkması konusunda tevbe edilen günahlar arasında bir fark görmez. Yani tevbe bütün günahların cezasını kaldırabilmek için geçerli bir yoldur. Çünkü tevbede günahı telafi uğrunda sarf edilen bir çaba vardır. Bu yüzden bazı günahların cezasının tevbeyle kalkmayacağını söylemek doğru olmaz. İbn Abbastan rivayet edilen bir görüşe göre o, haksız yere bir cana kıyanın tevbesinin kabul edilmeyeceğini, katil sonrasında tevbe etmenin sahih olmayacağını söylemiştir. Kadı Abdulcebbar'a göre, tevbede günah sonrasında ortaya çıkan durumu telafi için ceht sarf etmek mevcut olduğundan bütün günahlardan tevbe etmek onların cezasını kaldırmada etkili olur. Hatta katilden daha büyük olmakla beraber küfürden tevbe etmenin de cezayı kaldıracağını söylerken katil küfürden daha hafif olmasına rağmen nasıl olur da kâtilin tevbesi kabul edilmez³³ diyerek tevbenin tüm günahlardan cezayı kaldıracağını savunur. Tevbenin ilahî cezayı (ikab) kaldırmada etkili olup olmayacağına tartışırken, özrün kişinin kınanmasına mani olacağı gibi Allah Teala'nın pek çok ayette³⁴ tevbenin ilahi cezanın yanında va'di de kaldıracağını beyan ettiğini vurgulamaktadır.³⁵

Tevbenin Kabulü

Ehl-i Sünnet, Mutezileyi bazı fiilleri Allah'a vacip gördükleri için çok şiddetli bir şekilde tenkit etmişlerdir. Mutezilenin husun kubuh anlayışı ile vacip kabul ettikleri ilahi fiiller arasında açık bir ilişki söz konusudur. Mutezile, Allah'ın fiillerinin hasen (güzel) oluşu sebebiyle insanlara bir şekilde lütufta bulunmasını, faydalarına olan şeyleri yapmasını (aslah) vacip görmüştür. Mutezilenin husun kubuh anlayışına göre bütün bu hususlar ilahi adaletin gere-

³² Kadı Abdulcebbar, *Şerhu usulî'l-hamse*, s.790

³³ Kadı Abdulcebbar, *Şerhu usulî'l-hamse*, s. 791.

³⁴ "Ettiği zulümden sonra tevbe edip düzelen kimse, bilsin ki Allah onun tevbesini kabul eder. Allah şüphesiz bağışlayandır, merhametli olandır." (Maide 5/39); "Ayetlerimize inananlar sana gelince: "Size selam olsun" de. Rabbiniz, sizden kim bilmeyecek fenalık işler de arkasından tövbe eder ve nefsinin düzeltirse, ona rahmet etmeyi kendi üzerine almıştır. O, bağışlar ve merhamet eder." (Enam 6/54); "Ancak tevbe eden, inanıp yararlı iş yapanlar bunun dışındadır. Bunlar hiçbir haksızlığa uğratılmadan, Rahman'ın kullarına gaybde vadettiği cennete, Adn cennetlerine gireceklerdir. Şüphesiz, O'nun sözü yerini bulacaktır." (Meryem 19/ 60-61). Ayrıca bk. Taha 20/ 62; Furkan 25/70; Kasas 28/67.

³⁵ Kadı Abdulcebbar, *Şerhu usulî'l-hamse*, s. 234

ği olarak Allah'a vaciptir. Allah Tealanın bunları yerine getirmemesi de üzerine düşeni yapmaması, vacip olanı terk etmesidir. Bunların dışında hareket ederse Kötü (kabih) iş yapmış olur ki O, tüm kötülüklerden münezzehtir.³⁶

Tevbenin kabulü meselesi de Mutezileyle göre Allah'a vacip olan filler kategorisinde değerlendirilmektedir. Kadı Abdulcebbar, diyalektik metotla meseleyi ele alarak ilahi cezayı hak etmiş bir insana Allah Teala'nın fazlıyla muamele etmesi, onu bağışlaması caiz midir? Yoksa nasıl ki sevabın karşılığını vermek O'na vacipse, acaba tevbe kabul etmek de Allah Teala üzerine vacip olan fiillerden midir, diye sorar. İtaatkâr bir insana Allah Teala'nın sevap yazmasının Allah üzerine vacip bir hak olduğunu söyleyen Abdulcebbar, Allah eğer bunu yapmazsa yerilir. İyiliğin karşılığını Allah'ın vermesinin zorunlu olduğunu vurgularken diğer taraftan iyiliğin karşılığının verilmemesinin Allahın adaletiyle bağdaşmayacağını ifade etmektedir. Aynı şekilde Allaha isyan eden Onun hukukunu çiğneyen bir kimseyi de Allahın cezalandırması üzerine bir haktır, cezalandırması gerekir. Allah Teala böyle günahkâr birinin cezasını eksiksiz olarak verebileceği gibi onu affedebilir de. Kadı Abdulcebbar bu durumu borcu olan bir kimsenin durumuna benzeterek nasıl ki o borcunun tamamını ödeyebileceği gibi hiç ödememe yolunu da seçebilir. Fakat Kur'an ve Sünnetin genel ilkeleri temel alındığında Allah Teâlâ'nın böyle bir durumda günahkâr bir kimseyi cezalandırma yolunu seçeceği aşikârdır.³⁷

18 | db

Kadı Abdulcebbar, tevbenin kabulünün gerekliliği konusuna değinirken, herhangi bir insanın bir kötülük işlediğinde onun kınamanın güzel (hasen) olacağını, hatta onun kınanmasının gerekli olduğunu, günahının niteliğinden daha büyük bir iyilik yaptığında ise onun kınanmasının münasip olmayacağını vurgular. Günah işleyen kınamak güzel olmakla birlikte, bu günahından tevbe edeni kınamak güzel olmaktan çıkıp kötü (kabih) bir fiil haline gelir. Burada kınamanın güzel olmayışının yegane sebebi günahının fevkinde bir iyiliğin (taatin) yapılmış olmasıdır.³⁸ Eğer bir kimse bir günah işlemişse Kadı Abdulcebbar'a göre onun cezalandırılması güzeldir. Çünkü Allahın fiilleri de güzeldir ve O kötü bir fiil işlemekten münezzehtir. Allah günahkârları mutlaka cezalandırır. Eğer

³⁶ Geniş bilgi için bk. İlyas Çelebi, *İslam Düşünce Sisteminde Akılcılık*, İstanbul 2002, s. 297-299.

³⁷ Kadı Abdulcebbar, *el-Muhtasar fi usulu'd-din*, s.234

³⁸ Kadı Abdulcebbar, *el-Muğnî*, XIV, 313.

insanlar günahlarını aşan bir taatla o günahı telafi yoluna giderlerse bu durumda da Allah'ın onları cezalandırmaması O'nun üzerine vacip olur. Çünkü Allah'ın böyle bir kimseyi cezalandırması da kötü bir fiildir.³⁹

Fahreddin er-Razî'nin "Allah kötülüğü bilmeyerek yapıp da hemen tevbe edenlerin tevbelerini üzerine almıştır. Allah işte onların tevbelerini kabul eder (Nisa 4/17)" ve "Kullarının tevbesini kabul eden, kötülükleri affeden, yaptıklarınızı bilen O'dur" (Şura 42/25) ayetini açıklarken Kadı Abdulcebbar'ın bu konuyla ilgili görüşlerini nakleder. Bu nakilden anladığımıza göre Kadı Abdulcebbar bu ayetleri, tevbeyi kabul etmenin aklen Allah'a vacip olduğuna iki sebepten dolayı delil olarak öner sürer. Birincisi, Allah tevbeyi kabul etmeyi üzerine almıştır" ve "muhakkak tevbeyi Allah üzerine almıştır" ayetindeki "علي" kelimesi vücub içindir ve bu aklen tevbeyi kabul etmenin Allaha vacip olduğunu gösterir. İkincisi, Şayet biz, Yüce Allah'ın "انما التوبة على الله" şeklindeki ifadesini mücerret bir kabule yorumlarsak, ayetin bu kısmıyla "işte Allah onların tevbesini kabul eder" şeklindeki ikinci kısım arasında bir fark kalmaz. Çünkü bu ikinci kısım işin olup bittiğini, yani tevbenin yapıldığını ve kabul olduğunu ifade etmektedir. Fakat birinci kısım tevbenin kabulünün vacip oluşuna, ikinci kısım ise işin vuku bulduğuna (yani tevbenin yapıldığına ve kabul olduğuna) yorumladığımız zaman ayetin bu iki kısmı arasındaki fark ortaya çıkar.⁴⁰

Günahı İzalenin Yolu

Kadı Abdulcebbar'a göre cezayı veya kınanmayı hak etme günahının tabiatında bulunur. Bu itibarla mükellefin bu cezayı uzaklaştırıp ortadan kaldırmasının iki yolu vardır: Tevbe ve itaat. Tevbe kabih bir fiilden kabih olduğu için pişman olmak ve benzer bir kötülüğe dönmemeye azmetmek olduğuna göre, günah Allah ile kul arasında ise pişman olmak, günaha dönmemeye azmetmek bu günahı izale için yeterli olur.

Kadı Abdulcebbar, ilahi cezanın kaldırılmamasın ya pişman olmak tevbe etmekle yahut işlenen günahı daha büyük bir iyilik yapmakla mümkün olacağını dile getirir. Pişmanlığın dengi özür beyan etmektir ki, bir kimsenin başka birine bir kötülüğü dokunsa

³⁹ Kadı Abdulcebbar, *el-Muğni*, XIV, 314.

⁴⁰ Fahreddin er-Râzî, *Mefatihü'l-Gayb*, X, 3-4; XXVII, 145-146.

da bunun sonucunda o kimseden sahici bir özür dilemiş olsa bu özürden sonra o kimsenin kınanması doğru olmaz.⁴¹

Eğer günah bir insanla başka bir insan arasında ise bir kimse başka bir kimseye karşı kötü bir davranışta bulunmuş ise bu durum farklıdır. Şayet bir kimsenin kanını döküp onu katletmişse pişman olması, kötülükte emsaline dönmemeye azmetmesinin yanında kendisini maktulün velisine teslim etmesi gerekir. Eğer bir kimsenin malını gasp etmişse mal mevcut ise gasp edilen malın aynısını iade etmesi gerekir. Değilse kıymetini vermesi icap eder. Kıymet cinsinden ise misli cinsinden ise misli verilir. Sonra bundan tevbe ederse zemmi ve ilahî cezayı hak etmez.

Bahsettiğimiz noktada tevbe, (ikabı) cezayı izale ettiği gibi itiraz da aynı şekilde fonksiyon sahibidir. Mesela birimiz bir başkasına kötülük ettiğimizde sonra sahici bir özür dilediğimizde bu günah dolayısıyla zemmi hak etmeyeceğimiz malumdur.⁴²

20 | db

Kadı Abdulcebbar, taatin, yani kişinin iyiliğinin çokluğunun da günahlarının düşürülmesinde etkili olacağını düşünür. Fakat çok taatin büyük günah sebebiyle hak edilen cezayı telafi etmekte etkili olmayacağını özellikle dile getirir. Ona göre, taatin çokluğu ancak ve ancak küçük günahların cezasını düşürmede tesir eder. Kişinin iyiliklerini artırması küçük günahlarının silinmesine vesile olur.⁴³

Tevbe-Günah ilişkisi

Kadı Abdulcebbar öncelikle, insanların günah ve sevap karşısındaki durumunu ortaya koyarak onları sınıflandırır. Ona göre mükellef ya sevabı hak etmiştir ya da cezaya müstahaktır. Sevabı hak eden kimseler Allahın veli kullarındandır. Cezaya müstahak olanlar ise Allahın düşmanlarındandır. Sevaba hak kazananlar da büyük bir sevaba elde edenler ve daha az bir sevap elde edenlerdir. Büyük sevaba ulaşanlar Allah'ın seçtiği kullar olan peygamberler, ademoğulları dışında ise meleklerdir. Bunun dışında kalanlar ise iyilik sahibi mümin, salih kullardır. Allahın düşmanları iseler ya büyük bir azabı hak etmişlerdir yahut daha hafif bir azaba müstahaktırlar. Çetin bir azabı hak etmiş onlalar ise kâfirlerdir. Daha hafif bir azaba müstahak olanlar ise fasıklardır.⁴⁴

⁴¹ Kadı, Abdulcebbar Şerhu usulî'l-hamse, s. 643.

⁴² Kadı Abdulcebbar, Şerhu usulî'l-hamse, s. 331.

⁴³ Kadı Abdulcebbar, Şerhu usulî'l-hamse, s.332.

⁴⁴ Kadı Abdulcebbar, Şerhu usulî'l-hamse, s.698.

Kadı Abdulcebbar'a göre mükellefler günahları ve sevaplarının durumuna göre de şöyle sınıflandırır.

1. Sevabı günahından çok olanlar.
2. Günahı sevabından çok olanlar,
3. Sevabı ve günahı birbirine eşit olanlar.

Eğer bir mükellefin sevabı günahından daha çok ve günahı da küçük olursa aklen tevbe etmesi gerekli değilse de naklen gerekir. Ebu Ali el-Cubbaî (ö:303/915) küçük günahlardan tevbe etmek aklen de naklen de gerekir derken, Ebu Haşim el-Cubbaî (321/933) naklen vacip olması sahih olan görüştür. Kadı Abdulcebbar da aynı görüşte olup bunun doğruluğunu şöyle ispata çalışır. Çünkü tevbe nefisteki zararı defetmek için gereklidir. Küçük günahta da böyle bir zarar olmadığından tevbe gerekmez. Küçük günah ancak sevabı azaltır bu da zarar etmez. Günahı sevabından çok olduğunda büyük günah sahibidir. Hak ettiği cezanın düşürülmesi için tevbe lazım gelir. Onun şekli de kötü fiilden kötü olduğu için pişman olmak ve kötülükte onun benzerine dönmek için azimli olmaktır.⁴⁵

Sonuç

Kadı Abdulcebbar'ın tevbeye bu şekildeki itizali yaklaşımı, Mu-tezile'nin ulûhiyet telakkisinin ve temel ilkelerinin doğal bir sonucudur. Tevbe büyük günahlar için kul açısından zorunludur; zira ahiretteki kurtuluşun ve büyük günahlardan arınıp cennete erişmenin yolu tevbe etmekten geçer. Tevbeyi kabul etmek Allah'a vaciptir. Çünkü Allah bu işi, yani tevbeleri kabul edeceğini tekellüf etmiştir. Aynı şekilde Allah'ın insanlar için en iyi yaratması vacip olduğu için tevbeyi kal etmesi de vaciptir.

Tevbenin Allah tarafından kabul edilmesin vacip kabul edilmesi, insanın günahlardan kurtulmasında ruhsal ve zihinsel açıdan bir rahatlık sağlamsı itibariyle anlamlı görülebilir. Ancak insandan hareketle Allah'a yönelik bir ulûhiyet değerlendirmesinin bir sonucu olan bu yaklaşım aynı zamanda Allah'ın kullar üzerindeki tasarrufunda bir sınırlamayı, dolayısıyla ilahi alanı daraltmayı da beraberinde getirmektedir. Böyle bir durum ilahi aşkınlığa zarar verecektir. Elbetteki Yüce Allah tevbe edenleri sever ve onların tevbe etmesini kabul eder. Ama bu O dediği için böyledir.

⁴⁵ Kadı Abdulcebbar, *el-Muğnî*, XIV, 320; *Şerhu usuli'l-hamse*, s. 689.

Kaynakça

- Çelebi, İlyas, İslam Düşünce Sisteminde Akılcılık, İstanbul 2002.
- Es'ârî, Ebu'l Hasan Ali b. İsmail, Makalatü'l-İslamiyyin, Wiesbaden 1963.
- Fahredden er-Râzî, Muhammed b. Ömer, Mefâtihu'l-Gayb, Beyrut 2000, III
- el-Firûzabâdî, Ebû Tahir Mecdüddin Muhammed b. Ya'kûb eş-Şirâzî, Kâmûsü'l-Muhît, I-IV, Beyrut 1991.
- Halil b. Ahmed, Kitabu'l-ayn, thk. İbrahim Samerrai-Mehdi Mahzumî, I-VIII, Beyrut 1988.
- İbn Manzûr Ebü'l-Fadl Cemâlî'd-Din Muhammed b. Mükerrerem, Lisânü'l-'arab, I-XV, Beyrut 1990.
- el-İcî, Adududdin Abdurrahman b. Ahmed, el-Mevakif fi ilmi'l-kelam, Beyrut ts.
- el-İsfehânî, Râgıb, Mu'cemu müfredâtî'l-elfâzî'l-Kur'an, Beyrut ts.
- Muhammed Ebu Zehre, İslam'da Siyasi, İtikadi ve Fıkhi Mezhepler Tarihi, trc. Sıbğatullah Kaya, İstanbul 1993.
- Kâdî Abdülcebbâr, b. Ahmed Ebü'l-Hüseyn, el-Muğnî fi ebvâbi't-tevhid ve'l-'adl, I-XVI, Kahire 1965.
- _____el-Muhtasar fi usûli'd-din (Resâilü'l-Adl ve't-Tevhid içinde), thk. Muhammed Ammâra, I-II, Kahire 1971.
- _____Şerhü usûli'l-hamse, Abideyn 1988.
- Şehristanî, Muhammed b. Abdülkerim, el-Milel ve'n-nihal, thk. Ahmed Fehmi Muhammed, I-II, Beyrut 1992.
- et-Tehanevî, Muhammed Ali b. Ali, Keşşâfu Istılahatî'l-Fünun, I-II, Kalküta 1862, tıpkı basım, Kahraman Yayınları, İstanbul 1984.

